

SOLYMOSI LÁSZLÓ

ÁRPÁD-KORI OKLEVELEINK GRAFIKUS SZIMBÓLUMAI

Magyarországon az első diplomatikai kézikönyvet a 18. század végén Schwartner Márton (1759–1823) készítette, miután fiatalon a pesti egyetemen az oklevél- és címertan tanára lett. A késmárki születésű szerző, aki Johann Christoph Gatterer (1727–1799) göttingeni professzor tanítványa volt, munkájában mestere felfogását követte: a diplomatikát három – *graphica* (Schreibkunde oder Schriftkunde), *semiotica diplomatica* (diplomatische Zeichenkunde) és *rhetorica seu formularia diplomatica* – részre tagolta.¹ A *semiotica diplomatica* tárgykörébe a chrismológiát, staurológiát, symbolicát, monogrammaticát, sphragisticát és a *semiotica notarialist* sorolta, s ennek megfelelően többek között az oklevelek elején vagy végén előforduló grafikus jelekkel: a chrismonnal, keresztrel, monogrammal és a közjegyzői jeggyel foglalkozott.²

Schwartner megkezdett munkájának nem akadt folytatója. A grafikus szimbólumok részletes vizsgálata elmaradt, mindössze a pannonhalmi alapítólevél hitelességének vitája foglalkozott viszonylag bővebben velük.³ Schwartner után csaknem másfél évszázad múlva alapvető diplomatikai kézikönyvében Szentpétery Imre csupán érintette a témát. Ma is nélkülözhetetlen összefoglalásában az oklevelek külső ismertetőjelei között, továbbá az *invocatio symbolica* tárgyalása során, valamint néhány oklevél kapcsán tett róluk említést.⁴

A szemiotikai vizsgálódás 1970 táján nyert teret Magyarországon. A sajátos megközelítési mód elsősorban a néprajzi kutatásokra hatott, s e téren jelentős eredményt hozott.⁵ A diplomatikai kutatásokat azonban nem befolyásolta. Ennek alapvető oka az volt, hogy a grafikus szimbólumok használata – mint látni fogjuk – a magyarországi oklevelekben nem volt jelentős. Ezért a diplomatika mellett az oklevélkritika sem igényelte számbavételüket. Ráadásul ehhez a feltételek is hiányoztak: a különféle levéltárakban őrzött oklevelek tanulmányozását alig egy évtizede könnyítette meg a Magyar Országos Levéltárban újonnan létesített Diplomatikai Fényképgyűjtemény.⁶ Ennek használatára még a legkorábbi oklevelek esetében is szükség van, mivel a 11–12. századi oklevelek minden igényt kielégítő kritikai kiadása még nem készült el.⁷ Ilyen körülmények között mindössze a 11–13. századi magyarországi oklevelekben előforduló grafikus szimbólumok számbavételére vállalkozhatunk.

Amikor a kereszténység felvétele és az államalapítás az ezredfordulón megeremtette a magyarországi írásbeliség feltételeit, Európa fejlettebb régiói okleveleiben már évszázadok óta alkalmazták a grafikus szimbólumokat.⁸ Az oklevelek elején a szimbolikus invokációt a kereszt, a Krisztus-monogram vagy a C alakú, ún. Hebarhard-féle chrismon testesítette meg.⁹ Az oklevél végén viszont a hitelesítés eszközeként a jogügyletben résztvevők monogramja, keresztje kapott helyet. A magyarországi írásbeliség, amely külső hatásra bontakozott ki, természetesen a grafikus szimbólumok használatát is átvette. A legkorábbi magyaror-

szági oklevelekben a chrismon többféle típusa (a Német Lajos király Hebarhard nevű jegyzőjéről elnevezett C formájú chrismon, továbbá kereszt, krisztogram) és az uralkodói monogram egyaránt megtalálható.

Szent István király (997–1038) korából egyetlen eredeti oklevél sem maradt ránk. Átírásban, másolatban fennmaradt viszont kilenc latin és egy görög nyelvű oklevélszöveg, melyet az államalapító király nevében állítottak ki. A latin nyelvűek közül hat későbbi hamisítványnak, három pedig az eredeti oklevél interpolált változatának bizonyult. A kisebb-nagyobb szöveg módosítás ellenére a szorgos kutatás azt is kiderítette a pannonhalmi apátság, a veszprémi, illetve a pécsi püspökség számára kiállított oklevelekről, hogy a kortárs német császári kancellária hatását viselik magukon.¹⁰ Közülük a grafikus szimbólumok szempontjából a pannonhalmi alapítólevél érdemel különös figyelmet.

A pannonhalmi apátság 1001. évi keltezésű alapítólevele eredetinek látszó alakban, az egykorú eredeti okleveleknél szokásos külsővel, pergamenre írva, viaszpecséttel ellátva maradt fenn. Már Harry Bresslau megállapította róla, hogy nem eredeti, hanem Szent István elveszett eredeti oklevélének interpolált és utánarajzolt ellenpárja. Az eredeti alapítólevelet III. Ottó császár kancelláriájának Heribert C jelzéssel jelölt notáriusa fogalmazta és írta, miután 1002-ben – a császár halálát követően – a magyar király udvarába került. Ebből arra következtetett, hogy a pannonhalmi alapítólevél keltének 1001-es évszáma nem helyes.¹¹ Az újabb kutatás megerősítette és kiegészítette Bresslau nézetét. Eszerint az interpolált másolat a 12. század második felében, legkésőbb a 13. század elején keletkezett, s az eredeti oklevélben 1002 volt a keltezés évszáma, melyet a másolat készítője rontott 1001-re.¹² Végeredményben a másolat – az interpoláció ellenére is – hűen megőrizte Heribert császári kancellár C jelű notáriusa írásmódját és stílusát.

A pannonhalmi alapítólevél C alakú chrismont, Krisztus-monogramot (*labarum Constantini*) és uralkodói monogramot tartalmaz.¹³ Az oklevél élén *symbolica invocatio* áll, amelyet két grafikus jel alkot: a C alakú chrismon és a Krisztus monogram. A hullámvonallal díszített nagy C kezdőbetű belső mezeje nem maradt üresen. De nem hurokra emlékeztető vagy más vonalas díszítménnyel töltötték ki, hanem Krisztus görög nevének X (Chi) és P (Rho) kezdőbetűiből összeállított Krisztus-monogramot írtak bele. III. Ottónak Heribert C által írt oklevelei között nincsen olyan, amelyik a pannonhalmi alapítólevél kettős szimbolikus jelét tartalmazná. Mégsem lehet kétséges, hogy Heribert C egyesítette a C jelű chrismont Krisztus nevének és személyének szimbolikus jelével, vagyis az eredeti pannonhalmi alapítólevél ezzel a kettős jellel kezdődött.¹⁴ Nem valószínű ugyanis, hogy az eredeti oklevél interpolált másolatának készítője vette volna a bátorságot a kettős jel megalkotására. Egyfelől minden figyelmét az előtte fekvő oklevél írásmódjának lehető legtökéletesebb utánzása és a szöveg bővítése kötötte le olyannyira, hogy többek közt a keltezés évszámát is elrontotta. Másfelől – mint látni fogjuk – a magyarországi okleveles gyakorlat semmiféle támpontot nem adott számára, hogy ezt az összetett jelet megalkossa.

A pannonhalmi alapítólevél signumsorában a kortárs császári oklevelek mintájára az oklevél hitelesítése eszközeként Szent István király monogramja kapott helyet. Az oklevelet kiállító uralkodó aláírását a király nevét és címét is magában foglaló négyszögletes monogram (*monogramma quadriforme titolare*) pó-

tolta. STEFANUS REX olvasható ki belőle.¹⁵ Az egykorú uralkodói monogramok elkészítésében az uralkodó a befejező vonás saját kezű meghúzásával maga is közreműködött. A pannonhalmi alapítólevél mai példányának ismeretében nem lehet eldönteni, hogy az eredeti monogram magán viselte-e Szent István király keze nyomát. Az alapítólevél és a veszprémi püspökség említett oklevele alapján azonban feltételezhető az uralkodó részvétele a monogram megalkotásában. Mindkettő záradéka (*hanc paginam manu propria roborantes, illetve paginam hanc manu propria corroborantes*) Szent István király saját kezű közreműködésé-
re enged következtetni.¹⁶

A kereszt mint grafikus keresztény szimbólum Szent István király másik oklevelében, a veszprémvölgyi apácamonostor görög nyelvű alapítólevelében fordul elő először.¹⁷ A görög rítusú monostor alapítása minden valószínűség szerint Imre királyfi házasságával függött össze, aki görög hercegnőt vett feleségül. Mivel a házasság 1015 és 1031 között jöhetett létre, a keltezetlen alapítólevelet is ezekben az években állíthatták ki.¹⁸ Szövegét Kálmán király 1109. évi eredeti hiteles oklevele tartotta fenn oly módon, hogy az oklevél felső felén a görög szöveg, alsó felén pedig latin nyelvű renovációja, parafrázisa kapott helyet. Az 1109. évi átírás híven őrizte meg az elveszett eredeti oklevél görög szövegét, melynek szerkezete, nyelve nem a bizánci császári oklevelekkel, hanem a görög magánoklevelekkel mutat rokonságot.¹⁹

A veszprémvölgyi görög nyelvű oklevél 1109. évi hiteles átírása szimbolikus invokációval, kereszttel kezdődik. Eredeti híján természetesen felvethető az a lehetőség, hogy nem állt grafikus jel az eredeti oklevél élén, a keresztet az átíráskor rajzolták az 1109. évi oklevél és egyben a görög szöveg elejére. Ez azért is megtörténhetett, mert Kálmán király másik két eredeti oklevele is kereszttel kezdődik.²⁰ A Kálmán-kori gyakorlat azonban nem hatott az átíratás készítőjére. Egyfelől ez a két kereszt formáját tekintve egészen más, mint a görög szöveg élén álló kereszt, melyet – szemben a másik kettővel – verbális invokáció követ, másfelől az átírás készítője az 1109. évi oklevél latin szövege élére nem rajzolt keresztet. De a kereszt interpolációjának az 1109. évi oklevél keletkezési körülményei is ellentmondanak. A latin szöveg szerint azért került sor az átírára és a renovációra, mert amikor Szent István bizánci módra összetekercselt és pecséttel zárt alapítólevelét az apácák perében bizonyítás céljából felnyitották, az hitelet vesztette.²¹ Az átírás célja így az oklevél szövegének megmentése volt, amellyel nehezen fért össze a legcsekélyebb interpoláció. Ellenkezőleg: a feladatnak csak az oklevél legpontosabb átírása tehetett eleget. Hogy a legteljesebb hűségre törekvés nem volt idegen az írástudóktól, azt jól mutatja az a másolat, amely még a chirographum átmetszett betűit is megőrkítette.²² Az 1109. évi átírás keresztje tehát része lehetett Szent István eredeti görög nyelvű oklevelének.²³

A Szent István halálát követő polgárháború I. Andrást (1046–1060) segítette uralomra, aki Szűz Mária és a francia Szent Ányos püspök tiszteletére Tihanyban apátságot alapított. A tihanyi apátság 1055-ben kiállított alapítólevele a legrégebbi hiteles eredeti oklevél Magyarországon.²⁴ Alapvetően különbözik Szent István német mintára készült okleveleitől. Nyelve, szerkezete, külső formája – különösen a Krisztus-monogram alkalmazása, a signumsorokban a tanúk felsorolása – francia, közelebről lotaringiai oklevelekkel mutat rokonságot. Készítője azon vallón–francia papok köréből származhatott, akik a 11. század derekán telepedtek meg Magyarországon.²⁵

A tihanyi alapítólevél háromféle grafikus szimbólumot tartalmaz. A királyi oklevél Chi és Rho betűk alkotta Krisztus-monogrammal kezdődik. A signum-sorokat megszakítja bal oldalt a latin ANDREAS névből kialakított uralkodói monogram, jobb oldalt a REX szó és középen a pecsét. Szent István királyéhoz hasonlóan ez a monogram is négyszögletes. De azzal szemben nem foglalja magában a király címét, s világosan megállapítható, hogy N az alapbetűje (*ductus fundamentalis*); ehhez kapcsolódik a monogram többi eleme. Az oklevél végén a *consignatumque manu regis* arra utal, hogy I. András minden valószínűség szerint részt vett monogramja megalkotásában. Keze vonását azonban nem tudjuk megkülönböztetni.²⁶

A tihanyi alapítólevél harmadik grafikus szimbóluma, a kereszt a signum-sorokban fordul elő. A 19 tanú: 5 egyházi személy (1 érsek, 3 püspök, 1 apát) és 14 világi méltóság, zömmel királyi udvari tiszttségviselő, signuma egy-egy keresztből áll. A kereszt ebben az esetben a tanú vallásos indíttatású kötelezettségvállalásának nyilvánvaló bizonyítéka. A 19 kereszt nem teljesen azonos, formájuk, a keresztzárak vastagsága itt-ott eltér egymástól. Az eltérés azonban nem akkora, hogy saját kezű, azaz a tanúk által rajzolt kereszttekkel lehetne számolni. Az egyházi személyek esetében ugyan kézenfekvő a feltevés ilyen közreműködésre, de a keresztnek hasonlósága ennek ellentmond. Hasonló okból az sem valószínűsíthető, hogy a világi tanúk káplánjaik (*comitum capellani*) segítségét vették volna igénybe a keresztnek megalkotásánál.²⁷

Szent István és I. András mellett még I. Béla király (1060–1063) használt monogramot. Rajza ugyan nem maradt ránk, de léte a tihanyi alapítólevél hamis változata alapján valószínűsíthető. A hamis alapítólevelet 1324 és 1369 között készítették. I. Béla király oklevélét használták fel hozzá, miután szövegét levakarták, pecsétjét pedig változatlanul hagyták. A palimpszeszt eredeti szövegéből ultraviolet fényben mindössze egyetlen szót, a pecsétől jobbra levő REX titulust sikerült elolvasni, ami rokonságot mutat a hiteles tihanyi alapítólevéllel. A hasonlóság alapján feltehető, hogy a pecsétől balra a pecsét tulajdonosának, I. Béla királynak a monogramja foglal helyet.²⁸

A grafikus szimbólumok használata terén a 11. század végére jelentős visszaesés következett be. A tihanyi alapítólevélen kívül a 11. századból mindössze három hiteles eredeti oklevél maradt ránk. Mindhárom keltezetlen oklevelet Szent László király (1077–1095) idejében az oklevélnyerő (*destinarius*) királyi egyház állította ki. A pecsét nélküli magánoklevélben a király szolgálatában megöregedett Guden a veszprémi székesegyház kanonokjai javára végrendelkezett, míg a királyi pecséttel ellátott magánoklevélben Dávid herceg a tihanyi apátságnak tett adományt.²⁹ A két magánoklevél semmiféle grafikus jelet, sőt verbális invokációt sem tartalmaz. Ezzel szemben az uralkodó pecsétjével ellátott királyi oklevél, a pannonhalmi apátság javainak összeírása, két grafikus szimbólumot alkalmazott.³⁰ Az oklevél a Chi és Rho betűkből összeállított Krisztus-monogrammal kezdődik.³¹ A szimbolikus invokációt verbális invokáció követi, amely egy leoninus hexameter, és a pannonhalmi, veszprémvölgyi és tihanyi alapítólevelek *in nomine* típusú invokációival szemben felszólítást (*coniunctivus imperativus*) tartalmaz: DIVINUM FIRMET NOMEN QUOD SCRIPSIMUS AMEN.³² Ugyancsak szokatlan a verbális invokációt lezáró AMEN, amely a kortárs francia okleveleket jellemezte.³³

A pannonthalmi összeírás másik grafikus szimbóluma, a kereszt, sajátos funkciót kapott. Első pillantásra úgy látszik, mintha a felsorolásban egymás mellé került római számokat választaná el egymástól, vagyis az értelmezést könnyítené meg: *Molendina ipsius loci sunt VII. + C.XXX.I. mansiones ministrorum*. Mivel a kereszttel elválasztott római számok nem olvashatók egybe, más oka lehetett a grafikus szimbólum alkalmazásának. A keresztet az oklevél írója egykorúan bizonyára azért írta utóbb a két szám közé, hogy megakadályozza a második szám tetemes növelését a C egyszeri vagy kétszeri betoldásával. A kereszt ebben az esetben nem egyszerűen helyet töltött ki, hanem figyelmeztette az esetleges interpolátort, óvott a szám utólagos átírásától, vagyis bajelőző funkciót látott el. Az összeírás 1236. évi kivonatos átírásának készítőjétől azonban már annyira idegen volt ez a felfogás, hogy az eredeti keresztet egészen más jellel helyettesítette.³⁴

A 11. századi grafikus szimbólumok közül a 12. században mindössze a kereszt maradt használatban, de kizárólag invokatív funkcióban. Az 59 hiteles eredeti oklevél közül csupán 10 oklevél (16,9%) kezdődik kereszttel.³⁵ Mindezekhez még hozzászámíthatjuk Hoda 1186 táján tett végrendeletét, amely eredetiben ugyan nem maradt ránk, de szövegét – élén a kereszttel – megőrizte a pannonthalmi apátság 1240 táján készült kartulárium.³⁶ Az eredeti oklevelek és kartuláriumbeli másolataik egybevetése alapján ezt teljes joggal tehetjük; a kereszt ebben az esetben sem hozzátevés volt, hanem az eredeti utázataként került a másolat élére. Valamennyi kereszttel kezdődő oklevél egyházi vonatkozású intézkedést tartalmaz: három a pannonthalmi bencés apátság, kettő-kettő a zabori bencés apátság és a veszprémi székesegyház, egy-egy az esztergomi székesegyház, a Johannita Rend, a Zára környéki Szent Kozma és Damján bencés apátság, valamint Ugrin győri püspök javára szóló adományt, végrendeletet vagy ítéletet rögzített. A bencések aránya kétségkívül jelentős, de egyáltalán nem meglepő, hiszen a 12. század derekáig zömmel a bencések oklevelei maradtak fenn. Az arányok bizonyára mások lennének, ha a legrégebbi eredeti főpapi oklevél nem 1183-ból maradt volna ránk.³⁷

Nehéz választ adni arra a kérdésre, miért éppen ezek az oklevelek kezdődnek kereszttel. Tartalmuk és az a körülmény, hogy egyházi intézmények, illetve egyházi személy számára állították ki őket, nem ad magyarázatot. Hiszen vannak olyan 12. századi végrendeletek, adomány- és ítéletlevelek, valamint egyházi vonatkozású oklevelek, amelyekben nincsen szimbolikus invokáció.³⁸ Az egyházi vonatkozás önmagában azért sem lehet perdöntő a kereszt használatában, mert Magyarországon – nem tekintve a 12. század elejétől a magyar király fennhatósága alá tartozó dalmáciai városok számára kiállított néhány királyi privilégiumot – a 12. század közepéig kizárólag az egyház volt az oklevélnyerő (*destinarius*); világi személy csak ettől kezdve kapott oklevelet.³⁹ A verbális invokáció hiánya sem mutat összefüggést a szimbolikus invokáció alkalmazásával. A 12. században ugyanis olyan oklevelek is készültek, amelyek semmilyen invokációt nem tartalmaznak.⁴⁰ A kérdés megválaszolását akkor kísérlelhetjük meg, ha megvizsgáljuk az egyházi oklevélnyerő szerepét a kereszttel kezdődő oklevelek kiállításában.

A zabori apátság 1111. és 1113. évi oklevelét egyaránt kereszt vezeti be.⁴¹ A kereszt mindkettőben csaknem ugyanaz: a végei felé szélesedő kereszt ágai közt a négy sarokban egy-egy pont látható.⁴² A két oklevél kiállításában a királyi

kancelláriának része nem volt, mindkettőt Gaufredus (Godefridus) zabori apát és szerzetes társai készítették.⁴³ A két oklevél francia hatásról tanúskodik. Az írás jellege az egykorú francia seigneurialis oklevelekre emlékeztet, a nevek írása itt-ott a francia kiejtés és írás nyomait mutatja, a száraz közt négy ponttal díszített kereszt pedig leginkább a kortárs francia okleveleket jellemzi.⁴⁴ A két zabori oklevél írója minden bizonnyal francia földről került Magyarországra. Erre döntően a somogyvári bencés apátság alapítása adott alkalmat. Az új monostort Szent László király hívására 1091-ben a Saint Gilles-i francia apátság szerzetesei népesítették be, s a két apátság közti kapcsolat Somogyvár francia jellegét jó egy évszázadig megőrizte.⁴⁵

A kereszt invokatív használatának csúcspontja – talán nem függetlenül a II. keresztes hadjárat 1147. évi magyarországi átvonulásától – 12. század közepére esett.⁴⁶ Néhány év leforgása alatt, 1152 és 1157 között, több kereszttel kezdődő oklevél készült, mint annak előtte. II. Géza király (1141–1162) korából 12 hiteles eredeti oklevél maradt ránk. Közülük négy élére írtak keresztet.⁴⁷ A négyből kettőnek a kiállításában Barnabás királyi jegyző is részt vett. Mégsem tulajdonítható neki a grafikus szimbólum alkalmazása, mivel őt kereszt nélküli oklevél megfogalmazásában is közreműködött, s közülük egy éppen 1156-ban keletkezett.⁴⁸ A kereszttel kezdődő két 1152. évi oklevél fogalmazata az oklevélnyerő veszprémi székesegyház, illetve a pannonhalmi apátság scriptoriumában készült, a veszprémi ítéletlevelet és Margit asszony végrendeletét Barnabás csupán csak átdolgozta – javította, stilizálta őket.⁴⁹ A másik két oklevél kiállításához a királyi jegyzőnek még ennyi köze sem volt. Adalbert királyi követ végrendelete a pannonhalmi apátság számára, továbbá az esztergomi székesegyház javára szóló királyi adománylevelét tiszta „Empfängerausstellung” volt, Pannonhalmán, illetve Esztergomban készült. Az előbbi kiállításában a bizonyára írástudó követ maga is részt vehetett.⁵⁰ A kereszt használata mind a négy esetben az egyházi destinatáriustól származott. Mégis az egyházi destinatarius közreműködése az oklevél kiállításában csak esetlegesen vezetett a kereszt alkalmazásához. II. Géza uralkodása alatt a legtöbb oklevelet a pannonhalmi apátság kapta. Fennmaradt hét eredeti oklevélből azonban csak kettő kezdődik kereszttel.⁵¹ A két pannonhalmi oklevél keresztje – akárcsak írása – különbözik egymástól. Abban viszont megegyeznek, hogy mindkettőt, miként a veszprémi oklevél keresztjét is, a száraz négy sarkában egy-egy pont díszíti. Ezzel szemben az esztergomi oklevél esetében egyedülálló módon csak a keresztoszár két felső sarkába rajzoltak egy-egy pontot.

A tárgyalt hat 12. századi oklevél mindegyikét – az öt magán- és az egyetlen királyi oklevelet – egyaránt királyi pecséttel erősítették meg. Valamennyi kiállításában kisebb-nagyobb mértékben közreműködött az egyházi destinatarius, még a királyi oklevél esetében is, ami annál inkább megtörténhetett, mert a király ezúttal az esztergomi székesegyháznak tett adományt, márpedig az esztergomi érsek joghatósága alá tartozott a királyi kápolna oklevéladással is foglalkozó papsága.⁵²

A 12. század második felében döntő változás történt a magyarországi írásbeliség fejlődésében. Fokozatosan megszűnt a destinatarius részvétele az oklevél kiállításában, s ezzel együtt a magánszerkesztésű királypecsétes oklevélfajta. Létrejött a királyi kápolnától független királyi kancellária, s ezzel összefüggésben kialakult az egységes szerkesztésű királyi oklevél. Az egyre gyarapodó magánjog-

ügyletek írásbafoglalását immár a kancellária és – magyarországi sajátosságként – egyre inkább az egyházi testületek, a hiteleshelyek (*loca credibilia*), vállalták magukra.⁵³ Közben ahogy csökkent a destinatarius szerepe az oklevéladásban, úgy szorult vissza a kereszt használata.

III. István király (1162–1172) korából 10 hiteles eredeti oklevél maradt ránk.⁵⁴ Közülük két végrendeletet kezdtek kereszttel. Dobica fia Vido 1166-ban a johannitákra, Benedek veszprémi comes 1171-ben pedig a veszprémi székesegyházra testálta vagyonát amellet, hogy mindketten rokonaikra is hagytak valamit.⁵⁵ Az 1166. évi oklevél keresztjét – a szokásos módon és a magyarországi oklevelekben utoljára – négy ponttal díszítették, míg a másikat teljesen egyszerűre rajzolták. A 10 oklevélből 9 megemlítette Becen királyi jegyzőt, az oklevelek fogalmazóját.⁵⁶ Egyedül Vido végrendelete nem hivatkozott semmilyen notariusra. A két testamentumot a kereszten kívül az is rokonítja egymással, hogy egyiknek sincs egységes szerkezete. Mindkettőben váratlanul szót kapott a végrendelező: Vido az oklevél külön záradékában, Benedek az oklevél végén egyes szám első személyben intézkedett.⁵⁷ Ez arra mutat, hogy az oklevelek elkészítésében más is részt vett. Legvalószínűbb, hogy ismét az egyházi destinatarius, illetve megbízottja. Tőle származhatott a szimbolikus invokáció is. Ezt a feltevést megerősíti, hogy Konrád 1172. évi végrendeletében nincsen kereszt, noha szövege Benedek végrendeletével azonos gyökerű, Szent Ágoston-i gondolatot (*mihi Christum facerem heredem – sibi Christum faceret heredem*), illetve Szent Pál-i (1Th 4,13) ihletésű (*volo vestram non ignorare Christianitatis multitudinem – volo loque vos non ignorare fratres*) fordulatot tartalmaz.⁵⁸ A fogalmazó azonos volt, a destinatarius viszont nem; Konrád a pannonhalmi apátságra, míg Benedek a veszprémi székesegyházra hagyta vagyonát.

III. Béla király (1172–1196) korából egyetlenegy kereszttel kezdődő királyi oklevél sem maradt ránk. A királyi kancellária nem alkalmazott grafikus szimbólumokat.⁵⁹ Hoda említett végrendelete a királyi kancelláriától függetlenül jött létre. Hoda végakarátát két oklevél örököztette meg. Mindkettőt a pannonhalmi apátság 1240 táján készült kartuláriumába tartotta fenn. Az 1186. évi királyi oklevél kiállításában Adorján prépost kancellár vett részt. Tartalma szerint a király meglátogatta a végnapjait élő Hodát, s kérésére megerősítette őt szolgájának felszabadítását.⁶⁰ Ezzel szemben a másik oklevélben Hoda a pannonhalmi apátság javára végrendelezett. Szent Pál gondolatát (Heb 13, 14) felidézve (*hic manentem civitatem non habemus, sed futuram in celis expectamus*), és ahhoz tartva magát, Isten és Szent Márton, a monostor védőszentje, oltalmába és a szerzetesek imáiba ajánlotta magát, és vagyonát az apátságra hagyta.⁶¹ A királyi oklevélnél jóval egyszerűbb keltezetlen oklevelet *invocatio*, *arenga*, *intitulatio* és *dispositio* alkotja. Eredeti híján kiállítójáról csak feltevéseink lehetnek. A legvalószínűbb, hogy az érintett fél, a pannonhalmi apátság scriptoriumában készült a végrendelet. Ha így volt, ebben az esetben is az egyházi destinatariustól származott a szimbolikus invokáció.

A 12. század végén egy királyi és egy hercegi oklevél élére rajzoltak keresztet. Imre király (1196–1204) birtokot adományozott Ugrin győri püspöknek. Az 1198. évi adománylevelével a királyi kancellária terméke volt, kiállításában Kata-pán püspök kancellár működött közre.⁶² A *datum per manus* formula értelmében a kancellár volt a felelős az oklevél kiállításáért, és ő végezte az ellenőrzést. Ug-

rin püspök minden bizonnyal jelen volt az oklevél kiállításánál. Erre nemcsak érdekeltsége, hanem püspöki méltósága és előkelő származása (a Csák nemzetséghez tartozott) is alkalmat adott. Lehet, hogy az ő ötlete volt a kereszt, de az is elképzelhető, hogy tőle függetlenül az oklevélírást végző udari pap kezdte grafikus szimbólummal az adománylevelet. A szimbolikus invokációt egyedülálló módon két kereszt alkotja. Bár függőleges száruk összeér egymással, láthatóan nem képeznek kettős keresztet.

Imre király öccse, András, mint Dalmácia, Horvátország és Chulm hercege 1198 és 1202 között több oklevelet adott ki. Ezek eleinte a dalmát oklevelek mintáját, később a királyi kancellária gyakorlatát követték.⁶³ András herceg 1200-ban a Zára környéki rogovói Szent Kozma és Damján monostornak tett adományt.⁶⁴ Felépítését tekintve ez az oklevél alig tér el (pl. tanúsor van benne méltóságsor helyett) Imre király egykorú okleveleitől. A *datum per manus* formula itt is meghatározta Jakab prépost kancellár feladatát. Az oklevél élén álló kereszt az egyházi destinatarius szerepét sejteti.

A 13. század elejétől kezdve a királyi oklevelek még elvéve sem alkalmaztak szimbolikus invokációt.⁶⁵ Kettő kivételével a többi oklevéladó személy és intézmény sem élt ezzel a lehetőséggel, de azok is csak egy-egy alkalommal. Mindkét esetben egyházi testület mint hiteleshely állította ki a kereszttel kezdődő okleveleket. Tamás nyitrai comes keltezetlen – 1208 táján keletkezett – oklevélét záradéka szerint a comes és az esztergomi székeskáptalan pecsétjével erősítették meg.⁶⁶ Ez a körülmény egyértelművé teszi, hogy a nyitrai püspök birtokügyéről szóló oklevél az esztergomi káptalan scriptoriumában nyerte el végső formáját. Erre utal egyébként az is, hogy az egyházi testületekre jellemző gyakorlatnak megfelelően az oklevél chirographum volt, melynek szerencsésen mind a két példánya ránk maradt. A másik chirographum a lébényi bencés apátságban készült. Az apát és a konvent oklevele azt tanúsította, hogy az egyik szerzetes (*confrater*) felszabadította szolgáját (*servum suum*).⁶⁷ Ez a felszabadított szolga volt az egyetlen világi destinatarius, aki Magyarországon grafikus szimbólummal ellátott oklevelet kapott, pedig a világi oklevélnyerők száma a 12. század derekától kezdve igen jelentősen megnövekedett. Nekik biztosan nem volt közülük a szimbólumok alkalmazásához. A 13. századi két oklevél keresztje az okleveleket kiállító egyházi testületnek tulajdonítható. De ez a két hiteleshely is rendkívül esetlegesen használta ezt a szimbólumot, a többi oklevél élére ők sem rajzoltak keresztet.⁶⁸

Végeredményben a szimbolikus invokáció alkalmazásában a három 11. századi alapítólevelet és a két 13. századi hiteleshelyi kiadványt nem számítva a 11. század végétől a 12. század végéig az egyházi destinatarius szerepe lehetett a meghatározó. Bár részvételük a 11–12. században az oklevelek kiállításában jelentős volt, a szimbolikus invokáció igen esetlegesen került az oklevelek élére. Minden ötödik 11–12. századi eredeti oklevél kezdődött a *chrismon* valamelyik típusával, leginkább a kereszttel, amelyet 1111 és 1166 között hatszor négy, egyszer pedig két ponttal díszítettek. A 11–13. századi Magyarországon összesen 17 oklevélben a szimbolikus invokáció három típusát alkalmazták.

Chrismontípusok	11.	12.	13.	Összesen
		század		
C formájú chrismon				
Krisztogrammal	1	-	-	1
Krisztogram	2	-	-	2
Kereszt	1	11	2	14
Összesen	4	11	2	17

A 17 oklevélben a szimbolikus és a verbális invokáció kapcsolata változatosan alakult. A 11. században a kétféle invokáció együtt szerepelt. A 12. század közepéig a szimbolikus invokáció fölöslegessé tette a másikat. 1157-től ismét a kettős invokáció érvényesült, de a kereszt szimbólumhoz egységesen a Szentháromságra utaló invokáció társult. Az 1229. évi oklevél viszont visszatért a korábbi gyakorlathoz: elhagyta a verbális invokációt, amely ekkor már a legtöbb oklevélből hiányzott, az oklevél elején a fohász Istenhez mindkét formája kiment a szokásból.⁶⁹

A chrismonnal kezdődő 17 oklevél (15 eredeti és egy-egy átírás, illetve másolat) egyben a Magyarországon alkalmazott valamennyi grafikus szimbólum 11–13. századi használatáról tájékoztat. A többi grafikus szimbólum ugyanis mindig chrismonnal együtt fordul elő: három 11. századi oklevél rajta kívül más szimbólumot is tartalmaz. A 17 oklevél a grafikus szimbólumok szerény mértékű magyarországi elterjedtségéről tanúskodik. Természetesen ennél jóval több oklevélben lehetett grafikus szimbólum. Szent István király valamennyi latin nyelvű oklevele a pannonhalmi alapítólevél mintáját követhette, I. Béla király palimpszeszt oklevele pedig az uralkodói monogram tágabb körű használatát valószínűsíti. Mégis a 17 oklevél az arányok érzékeltetésére alkalmas, hiszen nem tételezhetjük föl, hogy a grafikus szimbólumokat tartalmazó oklevelek inkább megsemmisültek, kevésbé maradtak ránk eredetiben, mint az azokat nélkülözők. A 11–12. századból ismert 64 eredeti oklevélből 13 (20,3%) használt grafikus szimbólumot, vagyis minden ötödik oklevélben volt valamilyen szimbólum. A 13. századi két oklevél – mégha gyűjtésünk itt nem tekinthető teljesnek – a több ezer eredetihez viszonyítva elhanyagolható mennyiség. A magyarországi gyakorlatot az invokatív szimbólumok jellemezték, a korroboratív szimbólumok alig érvényesültek. Ennek oka az lehetett, hogy a 11. század végétől csaknem egy évszázadon át az oklevéladásban az egyházi destinatarius szerepe volt a meghatározó, s számára az oklevél hitelét az urakodó pecsétje s nem monogramja biztosította. Az egyházi destinatarius közreműködése egyfelől a korroboratív szimbólumok hiányát, másfelől az invokatív szimbólumok mérsékelt alkalmazását eredményezte.

Szimbólum	11.	12.	13.	Oklevélszám
		század		
Chrismon	4	11	2	17
Uralkodói monogram	2	-	-	2
Kereszt signummal	19	-	-	1
Különleges kereszt	1	-	-	1
Oklevélszám	4	11	2	17

A grafikus szimbólumok alkalmazása terén a magyarországi és a csehországi gyakorlat több ponton eltért egymástól. Csehországban csak az invokatív szimbólumokat használták. Egyszerűbb típusokat: keresztet, C formájú chrismont alkalmaztak és a kettő kombinációját, amikor az utóbbit két kereszt közé rajzolták. Használatuk később kezdődött, de tovább is tartott, s elterjedtebb volt: 1130 és 1230 között 30 oklevél készült az elején grafikus szimbólummal, s ezt követően is akadt oklevél, amelyben előfordult.⁷⁰ Az összehasonlítható 12. századi adatok szerint Csehországban az eredeti okleveleket mintegy 25%-a, Magyarországon pedig 17%-a kezdődött chrismonnal.

A tárgyalt grafikus szimbólumok jellegüknek megfelelően az oklevelek elején vagy végén kaptak helyet. Kivéve azt a különleges keresztet, amelyet a pannonthalmi összeírás diszpozíciójában két szám közé rajzoltak. A grafikus szimbólumok azonban másutt is előfordulhattak. A sajátos oklevélhitelesítési eljárásnál, a chirographálásnál is felhasználták őket.⁷¹

A trieri Szent Maximinus monostor apátja és az özvegy Berta asszony 996-ban Henrik *advocatus* közreműködésével prekária-szerződést kötött. A kétoldalú jogügyletnek megfelelően a szerződést két példányban állították ki. Egyetlen pergamenre egymás alá írták a szerződés szövegét, s a kettő között üresen hagyott részre hét monogramot rajzoltak, majd azokon át kettévágták a pergament. A grafikus szimbólumok helyét szigorú kompozíciós rend szabta meg. Középen a legnagyobb méretű monogram az uralkodó III. Ottó császáré volt. Ezt a két szerződő fél: balról az apát, jobbról pedig az özvegyasszony monogramja fogta közre. Ezután mindkét oldalon egy-egy Krisztus-monogram következett, amelyben a szokásos X és P betűkhöz a görög ábécé első (alfa) és utolsó (omega) betűje társult. A két azonos szimbólum után a sort bal oldalt a monostor égi (*sanctus Maximinus*), jobb oldalt pedig földi (*Henricus*) patrónusának monogramja zárta.⁷² A többi hasonló chirographum ennél jóval kevesebb szimbólumot tartalmaz. Így 1004-ben a hilwartshauseni chirographum készítésénél sugárzó nappal körülölelt keresztet, illetve egyszerű gerendakeresztet metszettek át.⁷³ Máskor a grafikus szimbólum textushoz csatlakozott. A nouailléi apátság 1013. évi chirographumának összeillő két példányán a SIGNUM szót két kereszt közé írták, s a keresztet négy ponttal díszítették.⁷⁴ Hasonló volt ehhez a Cluny apátság 1030 táján készült chirographuma, ahol a két ügyfél (*Ricuinus*, illetve *Cluniacum*) monogramja fogta közre a PAX IH(ES)U szavakat mégpedig úgy, hogy mindkét oldalon a függőleges ductus fundamentalishoz egymás alá kétszer ugyanazt a monogramot kapcsolták.⁷⁵ Így az átmetszés nem a monogramokat, hanem a kétszavas legendával együtt csak a két ductus fundamentalist osztotta ketté. A trieri Szent Maximinus monostor apátja 1050 táján ismét szerződést chirographált, ezúttal két monogramot használtak fel hozzá.⁷⁶

Az említett esetekben a grafikus szimbólumok nem az oklevél elején vagy végén, hanem a chirographálás technikájától függően az oklevél bármelyik szélén is helyet kaphattak. Ezáltal funkciójuk is bővült. Hagyományos invokatív vagy korroboratív szerepük mellett azt is kifejezték, hogy az oklevél két (vagy több) példányban készült, és vita esetén a példányok összeillesztésekor az egymást pontosan kiegészítő szimbólumok az oklevél hitelét bizonyítják. A sajátos hitelesítési módnál a grafikus szimbólumokat nagyobb mértékben az ezredfordulótól a 11. század közepéig alkalmazták.⁷⁷ Ezt követően már csak elvétve jutottak ilyen szerephez. Magyarországon ez utóbbi periódusban jelent meg az első chirographum.

A 12. századból öt eredeti chirographum maradt ránk, a legkorábbi 1134-ből.⁷⁸ Hogy számuk még ennél is több volt, azt három másolat tanúsítja. Magdolna asszony 1140 táján készült végrendeletének másolója a chirographálásnál átmetszett betűket is lerajzolta.⁷⁹ Az almádi apátság 1121. évi alapítólevelének záradéka is ezt az eljárást valószínűsíti: *Hec autem pagina precepto prenominati regis Stephani gloriosissimi scripta et regali sigillo confirmata est per manum predicti episcopi Vesprimiensis venerabilis Nane consecratoris huius sancte ecclesie et tradita ab eodem in dedicatione in sacrarium Vesprimiensis ecclesie episcopalis sub custodiam ad defensionem iuris perhemniter profutura, et ut hec carta attestaretur illi, que similiter regali auctoritate scripta, confirmata tradita est in sacrarium Almadiensis monasterii sub custodiam ab eodem venerabili Nane Vesprimiensis episcopatus antistite.*⁸⁰ Ezzel összhangban a veszprémi székeskáptalan 1192. évi oklevelének befejező sorai is a sajátos hitelesítés lényegét rögzítették: az oklevél két példányban készült, az egyik példányt a veszprémi székesegyház levéltárában helyezték el, vagyis őrzéséről gondoskodtak.⁸¹

A chirographálás a 13. század elején már széleskörűen elterjedt Magyarországon. A királyok és más világi oklevéladók, sőt a főpapok is ritkán használták ezt a hitelesítési módot. Az egyházi testületek legkorábbi oklevelei viszont kezdetben pecsét nélkül, majd később pecséttel ebben a formában készültek. A 13. század derekáig szinte valamennyi kiadványuk chirographum volt.⁸² A veszprémi székeskáptalan 1181 és 1240 között kiadott 25 eredeti okleveléből egyetlen 1240. évi oklevele képviselt más típust.⁸³ A székesfehérvári társaskáptalan 1184 és 1240 közti kiadványaiból 8 eredeti chirographum maradt ránk.⁸⁴ A győri székeskáptalan 1210 és 1240 között a 28 eredeti oklevél szerint csak egy esetben nem élt ezzel a hitelesítési móddal.⁸⁵ A chirographálás később visszaszorult, de az egyházi testületek privilégialis (függőpecsétes) oklevelei olykor még a 15. század végén is így készültek.⁸⁶ Az eljárással az oklevelet rendszerint két példányban állították ki, de voltak három, sőt elvétve négy példányban készült chirographumok is.⁸⁷ A legendát szinte kivétel nélkül az írás soraival párhuzamosan metszték át.⁸⁸

A sajátos hitelesítési mód széles körű magyarországi alkalmazásánál grafikus szimbólumot nem használtak. Három esetben szavakat metszettek át. Az 1134. évi chirographum kétségkívül szöveges legendáját még nem sikerült megfejteni.⁸⁹ Kétszer oklevélrész volt a legenda. János esztergomi érsek 1209. évi oklevelén az invocáció (IN NOMINE PATRIS ET FILII ET SPIRITUS SANCTI), a spalatói érsek, a pannonhalmi apát és konvent közösen kiállított chirographumán pedig a dátum (ANNO AB INCARNATIONE DOMINI MCCXXII) szolgált erre a célra.⁹⁰ A többi számtalan esetben a chirographálásnál az ábécé több-kevesebb betűjét – leggyakrabban csak első néhány betűjét – használták föl. Ez az eljárás a 11. század közepén francia területen jelent meg, és innen terjedt el. Bár sokféle alkalmazták, leginkább Dél-Franciaországra volt jellemző.⁹¹ Magdolna asszony 1140 táján készült végrendeletétől kezdve Magyarországon is az ábécélegenda volt a chirographum jellegzetessége.

Az átmetszett betűk vagy szavak kvázi szimbólumok: egy hitelesítési mód, egy sajátos jogbiztosítás eszközei és egyben jelképei voltak. Minden szöveges utalás nélkül kifejezték azt, hogy az oklevél két (vagy több) példányban készült,

egyik példányát nyilvános helyen, valamely (rendszerint a kiállítást végző) egyházi testület hiteleshelyi levéltárában őrzik, s az itt őrzött példány hitelesíti a másikat, sőt annak pótlására is alkalmas: bármikor átírást lehet készíteni róla.

A környékbeli országokban a chirographum – ha egyáltalán előfordult – csupán kuriózum volt. Csehországban alig néhány oklevelet állítottak ki ebben a formában. Elsőként 1186-ban Frigyes cseh herceg oklevelét chirographálták a zwettli osztrák ciszterci apátság számára. Ottó cseh herceg 1189-ben ugyanígy erősítette meg a johanniták szerződését.⁹² A vilémovi/wilimovi bencés apát és konvent is ezt a formát alkalmazta, amikor 1279-ben a telepeseivel szerződést kötött.⁹³ Az osztrák hercegségben még ennyire sem éltek vele: mindössze a 13. század elején a heiligenkreuzi ciszterci apátságnak tett adományról állítottak ki chirographumot.⁹⁴ Az eljáráshoz mind Csehországban, mind az osztrák hercegségben az ábécé betűit használták föl. Hogy Magyarországon ez az oklevéltípus nem maradt kuriózum, az az egyházi testületek hiteleshelyi tevékenységének tulajdonítható.

A 12. század vége óta Magyarországon a székes- és a jelentősebb társaskáptalanok magánjogügyletek írásba foglalásával is foglalkoztak. Egyházi és világi személyek fordultak hozzájuk, hogy ügyeikről oklevelet állítsanak ki. A bizalom irántuk abból fakadt, hogy a 11. század óta kizárólag ezekben az intézményekben végezték az istenítélet szertartását, itt tartották a bíraskodásban bizonyító eszközként széleskörűen alkalmazott tüzesvas-próbát, s ennek eredményéről feljegyzést készítettek.⁹⁵ Az oklevél iránt növekvő társadalmi igény a 13. század első évtizedeiben a bencés, a premontrei és a johannita konventeket is bekapcsolta az oklevéladó munkába. A ciszterci konventek kimaradtak ebből a tevékenységből. Egyrészt az említetteknel jóval kisebb volt társadalmi affinitásuk, másrészt a többiekkel ellentétben még a 13. században sem volt pecsétjük. A rendi előírásoknak megfelelően csak az apát használt pecsétet, ami anonym volt, vagyis az apát nevét nem tartalmazta. A konventi pecséthasználattal csak XII. Benedek pápa 1335. évi intézkedése nyomán kezdődött meg.⁹⁶ Ekkor viszont már nem volt aktuális, hogy a hiteleshelyi tevékenységben részt vegyenek.

Az egyházi testületek hiteleshelyi tevékenysége egyfelől a chirographálás széles körű elterjedését biztosította, másfelől – a magánjogügyletek írásba foglalásával ugyanazt a feladatot látván el – akadályozta a közjegyzőség jogintézményének magyarországi meghonosodását.⁹⁷ Ennek ellenére a közjegyzőség a 13. századi Magyarországon sem volt ismeretlen. Pápai legátusokkal több ízben itáliai közjegyzők érkeztek az országba és itt okleveleket állítottak ki. IX. Gergely pápa 1228-ban Egyed pápai subdiaconust és káplánt azért küldte Magyarországra, hogy a pannonhalmi apátság tizedügyeiben intézkedjék. Küldetése során (1228–1231) két pápai *scriiniarius*: Bartholomaeus de Campania és Crescius segítette.⁹⁸ Döntéseit ők foglalták közjegyzői oklevélbe. Az előbbi 1229-ben az apátság és a székesfehérvári társaskáptalan egyezségéről készített oklevelet, melyet a személyiségét szimbolizáló közjegyzői jeggyel, valamint közjegyzői záradékkal látott el.⁹⁹ Az utóbbi 1230-ban az apátság és a veszprémi székeskáptalan tizedperében hozott ítéletet öntötte formába. Két grafikus szimbólumot alkalmazott: kereszttel kezdte és közjegyzői jeggyel és záradékkal fejezte be oklevelét.¹⁰⁰ A többi pápai legátussal is érkeztek közjegyzők Magyarországra. Fülöp fermói püspököt magyarországi küldetésére (1279–1281) Nicolaus de Guarcino, Octobonus de Ferrara és mások kísérték el.¹⁰¹

De nemcsak a pápai legátusok miatt, hanem a bolognai közjegyzőoktatás révén sem volt ismeretlen a közjegyzőség Magyarországon. A 13. században számos magyarországi klerikus tanult a bolognai egyetemen, ahol 1265 óta magyar *natio* is létezett.¹⁰² A hazatérők hiába foglalták el a kancelláriák vezető tisztségeit és a főpapi javadalmakat, nem tudták, nem akarták a közjegyzőség intézményét meghonosítani, Bolognában szerzett ismereteiket a gyakorlatba átültetni. Megakadályozta ezt az a körülmény, hogy Magyarországon a magánjogügyletek írásba foglalására már kiépült és megszilárdult a hiteleshelyi intézményrendszer, amely ellátta és fölöslegessé tette a közjegyzők feladatát. Jakab császmái prépost, aki minden bizonnyal Bolognában szerezte kánonjogból doktori fokozatát (*doctor decretorum*), 1280-ban a közjegyzői gyakorlat hiányára hivatkozva a császmái társaskáptalan pecsétes oklevele által tájékoztatta Fülöp pápai legátust parancsának végrehajtásáról: *Et quia in partibus istis usus tabellionum non est, ad fidem faciendam de meo processu vestre paternitati perfati capituli Chasmensis literas sigillo eorum autentico munitas transmisi.*¹⁰³ Ugyanezt az indoklást ismételte meg 1350-ben a győri székeskáptalan *munimine sigilli nostri maioris et autentici* megerősített oklevele, amelyben a pannonhalmi apát és konvent kérésére átírta Szent István király Hartvik-féle legendájának az apátság somogyi tizedjogára vonatkozó 5. és 6. fejezetét: *Nos Briccius prepositus, Nicolaus lector, Georgius cantor et Emericus custos totumque capitulum ecclesie laurinensis in regno Hungarie, ubi non est usus tabellionum, notum facimus universis.*¹⁰⁴

A körülmények a 14. század első felében tevékenykedő pápai legátusok és adószedők hatására hamarosan megváltoztak: az 1350-es évektől kezdve egyre több magyarországi eredetű közjegyző tevékenykedett az országban, az intézmény a 14. század második felében meghonosodott Magyarországon. A közjegyzők működése azonban az egyházi bírászkodás körébe tartozó ügyekre korlátozódott, tevékenységüket a világi jog területén a korábban kifejlődött hiteleshelyek megakadályozták.¹⁰⁵ Ezen a területen a hiteleshelyi pecsétes oklevél volt és maradt az uralkodó típus.

A 13. századi oklevelekben tehát nincsenek magyarországi eredetű közjegyzői jegyek. Vannak azonban olyan grafikus elemek, amelyekről szót kell ejteni. A 11–12. századi magyarországi oklevél egyszerű, szerény kiállítású volt. Az okleveleket legfeljebb a tárgyalt grafikus szimbólumok, a chirographálásnál átmetszett betűk, egy-egy nagyobb kezdőbetű, továbbá a verbális invokáció és olykor más oklevélrész különleges írásmódja (*scriptura longior*) vagy azok a grafikus jelek tették némileg változatossá, amelyek arra szolgáltak, hogy az oklevél utolsó sorát teljes sorra egészítsék ki.¹⁰⁶ A 13. század elejére a felsorolt elemek az intercidált és a hosszabbított betűk kivételével kikoptak az oklevelekből. Mégis a 13. századi oklevelek jelentős hányada díszesebb volt, mint korábbiak.

A királyi oklevelek díszítése II. András király (1205–1235) uralkodása alatt kezdődött, s a század folyamán egyre gazdagabbá, bonyolultabbá, cifrábbá vált. Az oklevél első betűjét, a kiemelni kívánt mondatok, szakaszok vagy szavak kezdőbetűit, sőt olykor az uralkodó nevének valamennyi betűjét nagyobb méretűre rajzolták és finom, kaligrafikus vonalakkal, gazdag növényi ornamentekekkel díszítették.¹⁰⁷ IV. László király (1272–1290) uralkodásától kezdve az egykorú francia királyi oklevelekhez hasonlóan az iniciálék kaligrafikus vonalai, ornamentei közé olykor kis emberi vagy állati figurákat (*drôlerie*) rajzoltak.¹⁰⁸

A díszítés és az oklevélírás munkafázisa gyakran elvált egymástól. Főleg a sok hiányzó iniciálé árulkodik erről. Miután az oklevélíró végzett munkájával, a rajzoló, aki az oklevélírótól különböző személy is lehetett, valamilyen okból (nem tudott lépést tartani az oklevelek növekvő számával, vagy a destinatarius számára sürgős volt az oklevél) nem készítette el a szükséges iniciálét, s helye üresen marad.¹⁰⁹ A királyi oklevelekhez hasonlóan – bár egyszerűbben – a többi oklevelet, sőt a hiteleshelyi chirographumok intercidált betűit is díszítették.¹¹⁰ A rajzoló és az oklevélírók egyaránt fekete tintával dolgoztak. Egyedül a pannonhalmi apát és konvent 1241. évi chirographumának átmetezett betűit és az apátság 1240 táján készült kartuláriumának (Liber Ruber) iniciáléit rajzolták fekete és piros tintával.¹¹¹

A 13. századi oklevelek díszítése a kódexek díszítésével, a miniaturafestéssel mutat rokonságot. Az oklevelek betűihez kapcsolódó grafikus díszítőelemek a művészet világába s nem a grafikus szimbólumok közé tartoznak, beható vizsgálatuk más stúdium feladata.

Jegyzetek

A tanulmány Peter Rűck marburgi professzor felkérésére íródott, s *Graphische Symbole in den ungarischen Urkunden des 11.–13. Jahrhunderts* címmel az általa szerkesztett *Historische Hilfswissenschaften* sorozatban, a *Graphische Symbole in mittelalterlichen Urkunden* című kötetben 1993-ban lát napvilágot. A magyar nyelvű változat lényegében megegyezik a némettel, a mellékletek azonban csak részben azonosak. Mindkét változatban – ahol lehetett – a magyar szerzők műveinek idegen nyelvű kiadását idéztem.

1. Martinus SCHWARTNER, *Introductio in artem diplomaticam praecipue Hungaricam*, Pesthini 1790. Ad Lectorem, 36, 38, 96, 199, Uő., *Introductio in rem diplomaticam aevi intermedii, praecipue Hungaricam. Editio secunda auctior et emendatior*. Budea 1802. 52–53, 55, 121, 221. Magyar változata: *Bévezetés a' diplomatikába vagy is az oklevél esméret tudományába* melyet TT. SCHWARTNER Márton úr után, némelly változtatásokkal 's hasznos bővítésekkel magyar nyelven kiadott PERGER János. I–III. (Pest) 1821. I. 72, 74, II. 3, III. 3. Vö. Joh. Christophorus GATTERER, *Elementa artis diplomaticae universalis*. Vol. I. Gottingae 1765. 29–30, 144.
2. SCHWARTNER, *Introductio*, 96–199. A második kiadásban (121–221) a felsorolás rendjében egy változás van: A *Symbolica* fejezet az utolsó helyre került.
3. FEJÉRPATAKY László, *A pannonhalmi apátság alapító oklevele*. Budapest 1878. 28, 108, 122, 164–165, 168, 209–212. Vö. TURCHÁNYI Tihamér, XI. és XII. századbeli magyar királyi oklevelek alkotó részeinek formulái. *Oklevéltani tanulmány*, Temesvár 1903. 5, 7, 31.
4. SZENTPÉTERY Imre, *Magyar oklevéltan*, Budapest 1930, 12, 19, 38, 39, 42, 49, 50, 65, 111.
5. A legújabb szintézis: HOPPÁL Mihály–JANKOVICS Marcell–NAGY András–SZEMADÁM György, *Jelképtár*, Budapest 1990.
6. Iván BORSA, *Die Fotosammlungen von Dokumenten zur ungarischen Geschichte bis 1526 im Nationalarchiv Budapest*, in: *Fotografische Sammlungen mittelalterlicher Urkunden in Europa*, hg. v. Peter RÜCK, Sigmaringen 1989, 95–105.

7. Györfy György irányításával készül a Documenta Hungariae antiquissima, amely 1196-ig bezárólag valamennyi magyarországi vonatkozású oklevél kritikai kiadását tartalmazza. Az első kötet az 1131-ig kiadott oklevelekkel a közeljövőben jelenik meg. A 11–13. századi királyi oklevelekről a SZENTPÉTERY Imre által megkezdett és BORSA Iván által befejezett forráskiadvány tájékoztató: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke, Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica, I–II/4, Budapest 1923–1987. Valamennyi 11–12. századi eredeti oklevelet regszitrál: Ó-Magyar Olvasókönyv, összeállította JAKUBOVICH Emil és PAIS Dezső, Pécs 1929, 291–301. Mindkét mű a levéltári jelzeteket és a korábbi kiadásokat, hasonmásokat is közli. A továbbiakban ezekre az alapművekre RA, illetve ÓMO rövidítéssel és regesztszámmal hivatkozunk.
8. Wilhelm ERBEN, Die Kaiser- und Königsurkunden des Mittelalters in Deutschland, Frankreich und Italien, in: W. ERBEN, L. SCHMITZ-KALLENBERG und O. REDLICH, Urkundenlehre, I. Teil, München und Berlin 1907, 140–157.
9. Leo Santifaller szerint a szimbolikus vagy monogrammatikus invokáció definíciója a következő: „Die monogrammatische Invokation erscheint als ein Zeichen, in christlichen Kulturkreis als Kreuz, Labarum und dergleichen oder auch als ein mit verschiedenen Füllseln versehenes C; die monogrammatische Invokation wird auch als Chrismon bezeichnet.” Leo SANTIFALLER, Über die Verbal-Invokation in Urkunden, in: Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Sitzungsberichte, 237. Bd., 2. Abhandlung, Wien 1961, 5.
10. Harry BRESSLAU, Internationale Beziehungen im Urkundenwesen des Mittelalters. Exkurs. Zu den Urkunden König Stephans von Ungarn, in: Archiv für Urkundenforschung 6(1918), 65–76; SZENTPÉTERY, Oklevéltan (4. jz.), 37–39; Uő., Szent István király oklevelei, in: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján, szerk. SERÉDI Jusztinián, I–III, Budapest 1938, II., 135–202; Görgy GYÖRFFY, Die Anfänge der ungarischen Kanzlei im 11. Jahrhundert, Archiv für Diplomatik 30(1984), 90–92.
11. BRESSLAU, Beziehungen (10. jz.), 70–76; vö. FEJÉRPATAKY, Pannonhalmi apátság (3. jz.), 150, Uő., A királyi kancellária az Árpádok korában, Budapest 1885, 15–16.
12. SZENTPÉTERY, Oklevéltan (4. jz.), 38; Uő., Szent István (10. jz.), 145–185, kül. 168, 183; György GYÖRFFY, Zu den Anfängen der ungarischen Kirchenorganisation auf Grund neuer quellenkritischer Ergebnisse, Archivum Historiae Pontificiae 7(1969), 87–96; Uő., Die Anfänge (10. jz.), 90.
13. Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 206927, RA 2, ÓMO 1. A pannonhalmi alapítólevél felhasználásával készült pécsváradai oklevél (RA 6) is ugyanezeket a grafikus szimbólumokat tartalmazza. DF 248997.
14. SZENTPÉTERY, Oklevéltan (4. jz.), 39–40; Uő., Szent István (10. jz.), 182.
- 15., FEJÉRPATAKY, Pannonhalmi apátság (3. jz.), 209–212.
16. A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története, szerk. ERDÉLYI László, SÖRÖS Pongrác, I–XII /B, Budapest 1902–1916. (a továbbiakban: PRT), I. 590; GYÖRFFY György, Diplomata Hungarica antiquissima 1000–1196, Történelmi Szemle 3(1960), 535; SZENTPÉTERY, Szent István (10. jz.), 135, 181–182. Fejérpataky véleménye szerint Szent István monogramjában nincsen ún. befejező vonás (Vollziehungsstrich). De ő úgy vélte, hogy a pannonhalmi alapítólevél Szent István király hiteles eredeti oklevele. FEJÉRPATAKY, Pannonhalmi apátság (3. jz.), 212; Uő., Kancellária (11. jz.), 76.
17. Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 11, RA 1, ÓMO 6.
18. MORAVCSIK Gyula, Görög nyelvű monostorok Szent István korában, in: Emlékkönyv (10. jz.), I, 412–415; VAJAY Szabolcs, Veszprémvölgy és alapítói, Levéltári Szemle 38(1988), 4. sz. 20–24.

19. DARKÓ József, A veszprémi apáczaonostor alapító-levelének 1109.-i másolatáról, *Egyetemes Philologiai Közlöny* 41(1917), 263, 268, 272, 340–341; MORAVCSIK, Monostorok (18. jz.), 411; Uő., *Studia Byzantina*, Budapestini 1967, 334; SZENTPÉTERY, Szent István (10. jz.) 192; ÉRSZEGI Géza, Szent István görög nyelvű okleveléről, *Levélárti Szemle* 38(1988), 3. sz. 4–6.
20. FEJÉRPATAKY László, Kálmán király oklevelei, Budapest 1892, 62.
21. Uo. 33; KUMOROVITZ L. Bernát, Kálmán király 1109. évi veszprémvölgyi „ítéletlevele”, in: *Tanulmányok Veszprém megye múltjából*, szerk. KREDICS László, Veszprém 1984, 7.
22. Magdolna asszony, a csatári apátságot alapító Márton comes felesége, 1140 körüli végrendeletének másolata a szöveg alatt átmetszett ABCDEFG betűkkel az admonti díszes Bibliában látható. Ez a Biblia a 13. század közepéig a csatári apátság birtokában volt. Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. ser. nov. 2701. fol. 54r. Vö. FEJÉRPATAKY László, *A Gutkeled-Biblia*, Magyar Könyvszemle 1(1893), 18–20.
23. Az oklevél legújabb kiadása a verbális invokáció előtti keresztet nem hozza. MORAVCSIK Gyula, *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai, Fontes Byzantini historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Árpád descenduntium*, Budapest 1984, 80. A veszprémvölgyi oklevél 1290 táján készült hamis párja is kereszttel kezdődik, noha akkor már rég nem használtak szimbolikus invokációt. A hamisító ebben is az eredetit követte.
24. DF 208368, RA 12, ÓMO 2.
25. SZENTPÉTERY, Oklevéltan (4. jz.), 41–43; PAIS Dezső, 1055–1955, *Magyar Nyelv* 51(1955), 4–5; HORVÁTH János, Miklós püspök és a tihanyi alapítólevél, *Magyar Nyelv* 51(1955), 155–156; BALOGH Albin, A tihanyi alapítólevél mint XI. századi művelődési kapcsolataink emléke, *Magyar Nyelv* 53(1957), 35–42; GYÖRFFY György, A székesfehérvári latinok betelepülésének kérdése, *Székesfehérvár évszázadai* 2(1972), 39–40; Uő., *Die Anfänge* (10. jz.), 93–94.
26. PRT X, 495. FEJÉRPATAKY, Kancellária (11. jz.), 76.
27. A 11. század végi törvényekben szó esik a világi tisztségviselők klerikusairól. ZÁVODSZKY Levente, A Szent István, Szent László és Kálmán király korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai, Budapest 1904, 161 (art. 18.), 184 (art. 5.), vö. MEZEY László, A latin írás magyarországi történetéből, *Magyar Könyvszemle* 82(1966), 6–7. Mezey úgy vélte, hogy a tihanyi alapítólevél keresztjei a főpapok vagy klerikusai, illetve a világi tisztségviselők klerikusai sajátkezü keresztjei volnának. Uo. 209.
28. Gy. GYÖRFFY, Ein ungarischer Palimpsest aus dem 11. Jahrhundert, *Byzantinische Forschungen* 1(1966), 150–157. Itt jegyzem meg, hogy a többszöri átírásból ismert 1075. évi garamszentbenedeki alapítólevél (RA 20) kiadásokban szereplő kezdő keresztje, mint legutóbb Marsinánál (66. jegyzetben i. m. I, 54), a forrásban nem szerepel. DF 235997.
29. DF 200610, ÓMO 3, DF 208371, RA 23, ÓMO 5; KUMOROVITZ L. Bernát, Die erste Epoche der ungarischen privatrechtlichen Schriftlichkeit im Mittelalter (XI–XII. Jahrhundert), in: *Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, Bd. 21, Budapest 1960, 5–6, 8–9, 15–16; SOLYMOSI László, Guden magánoklevele másodlagos pecsétjének eredete, *Veszprémi Történelmi Tár* 1(1989), 101–105.
30. DF 208288, RA 29, ÓMO 4.
31. SZENTPÉTERY, Oklevéltan (8. jz.), 49.
32. HORVÁTH János, Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái, Budapest 1954, 83.
33. ERBEN, Die Kaiser- und Königsurkunden (8. jz.), 308.

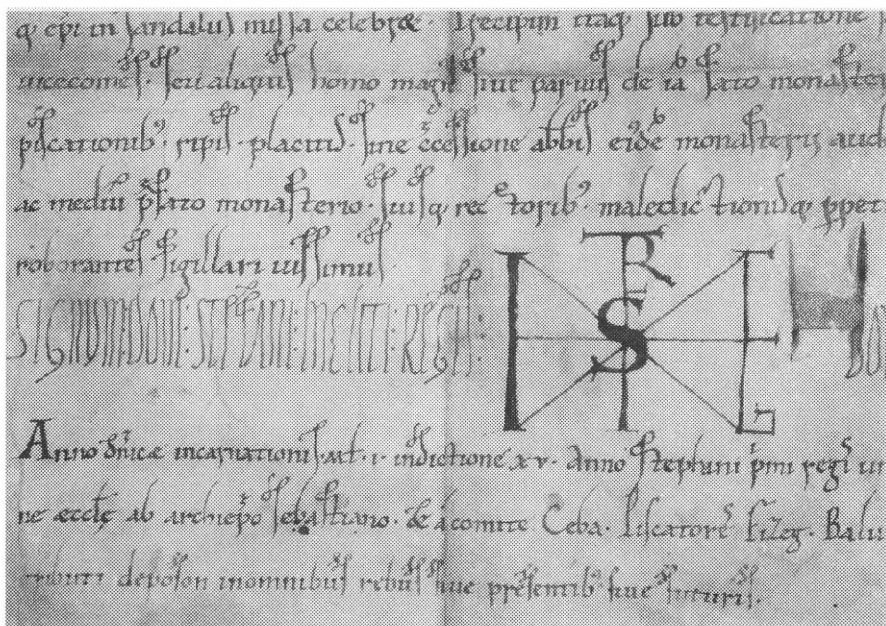
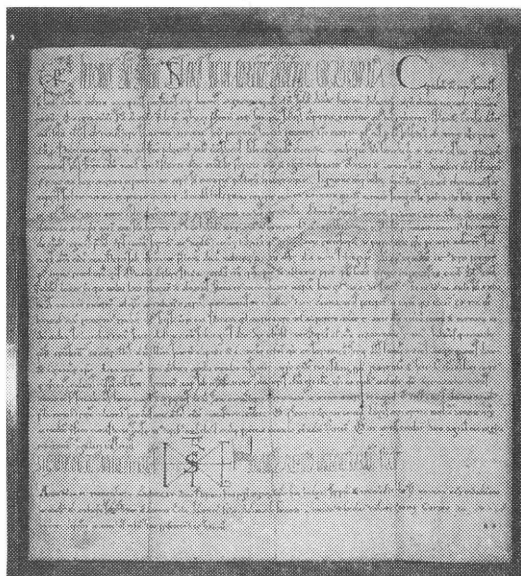
34. DF 206963, 206964, vö. DF 208291: p. 64. A többi grafikus szimbólumot az oklevelek átírása, illetve másolása során rendszerint lerajzolták. Szép példája ennek a pannonhalmi alapítólevél 1213. évi átírása. PRT I, 96. Egyedül Adalbert végrendeletének 13. századi átírása és Liber Ruberben levő másolata hagyta el az oklevelet kezdő keresztet. DF 206820, 208291: p. 50. A Liber Ruber készítője egyébként pótolta az eredeti oklevél olykor hiányzó iniciáléját, sőt további díszítéseket is alkalmazott. DF 208291:p.54, 206887, 206969.
35. ÓMO 6–72. A 67 oklevélből kettő másolat (Nr. 16, 17), öt nem hiteles (Nr. 39, 47, 48, 54, 55), egy oklevél (Nr. 66) csak kiadásból ismert. Az 59 hiteles eredeti oklevél közül egy (Nr. 36) valahol lappang, de fényképe JAKUBOVICH Emil fényképgyűjteményében megtalálható. A kereszttel kezdődő oklevelek a következők: Nr. 7., 8, 23, 24, 25, 27, 36, 37, 59, 71. A csupán kiadásból ismert 1108. évi királyi oklevél (RA 41) kezdő keresztjét természetesen nem vehettem figyelembe.
36. DF 208291: p. 11, PRT I, 611–612. A kiadásból hiányzik a kereszt, de a facsimilén (uo. 91) látható.
37. DL 24, ÓMO 45, KUMOROVITZ, Die erste Epoche (29. jz.), 35. A dalmáciai és a cseh gyakorlat szerint a főpapok oklevelei gyakran kezdődnek kereszttel vagy C formájú chrismonnal. Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Vol. I, Redegit Marko KOSTRENCIC, collegerunt et digesserunt Jakov STIPISIC et Miljen SAMSALOVIC, Zagrabiae 1967, Nr. 49, 79, 80, 117, 165; Gustav FRIEDRICH, Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae, Tom. I–II, Pragae 1904–1912, I, Nr. 115, 116, 313, 358.
38. Például Sár comes 1130 körüli ítéletlevele, Színes asszony 1142. évi végrendelete és II. Géza 1150-ből való adománylevele a pannonhalmi apátság számára. DF 206830, RA 57, ÓMO 11; DF 206814, RA 72, ÓMO 19; DF 206816, RA 78, ÓMO 21.
39. SZENTPÉTERY, Oklevéltan (4. jz.), 55; András KUBINYI, Königliche Kanzlei und Hofkapelle in Ungarn um die Mitte des 12. Jahrhunderts, in: Festschrift Friedrich Hausmann, hg. v. Herwig EBNER, Graz 1977, 308.
40. Például Sár comes 1130 körüli ítéletlevele, Fulco hospes 1146. évi végrendelete és III. István 1165-ből való kiváltságlevele. DF 206830, RA 57, ÓMO 11; DF 206815, RA 73, ÓMO 20; DL 39417, RA 108, ÓMO 35.
41. DF 273051, RA 43, ÓMO 7; DF 273502, RA 46, ÓMO 8.
42. L. a 20. jegyzetet.
43. FEJÉRPATAKY, Kálmán király (20. jz.), 64.
44. HAJNAL István, Írástörténet az írásbeliség felululása korából, Budapest 1921, 107; SZENTPÉTERY, Oklevéltan (4. jz.), 50; KUMOROVITZ, Die erste Epoche (29. jz.), 16, 21. VI. Lajos francia király (1108–1137) okleveleinek keresztjét a négy sarkában elhelyezett pontok és a keresztszárak végére rajzolt kiegészítő vonalak díszítették. Utódainál ez a gyakorlat már nem érvényesült. ERBEN, Die Kaiser- und Königsurkunden (8. jz.), 218. L. még a 74. jegyzetet. Ilyen kereszttel kezdődik a cseh herceg 1130-ban kiadott oklevele is. Gustav FRIEDRICH, Acta regum Bohemiae selecta phototypice expressa, Codicis diplomatici regni Bohemiae appendix, fasc. I–III, Pragae 1908–1935, fasc. I, tab. 1.
45. GYÖRFFY, Die Anfänge (10. jz.), 94–95; BAUMGARTNER Ferenc, A saint-gillesi apátság összeköttetései Magyarországgal, Századok 40(1906), 389–411.
46. Kubinyi ebből az időből hat kereszttel kezdődő oklevelet említ: RA 74, 81, 82, 86, 111, 116. KUBINYI András, Királyi kancellária és udvari kápolna Magyarországon a XII. század közepén, Levéltári Közlemények 46(1975), 71. lapon a 84. jegyzet. Ez akkor helytálló, ha a felsorolásban az RA 74 számot felcseréljük az RA 83 számmal.
47. RA 68, 72, 73, 76, 78, 80–84, 86, 90. Szimbolikus invokációt tartalmaz az RA 81–83, 86.

48. Barnabás királyi jegyzőt hét eredeti oklevél nevezi meg: RA 73, 78, 80–82, 84, 90. Közülük két oklevél (RA 81, 82) kezdődik kereszttel. Barnabás jegyző tevékenységéről részletesen KUBINYI, Königliche Kanzlei (39. jz.), 302–303, 308–310.
49. DF 200613, RA 81, ÓMO 23; DF 206818, RA 82, ÓMO 24. Vö. KUMOROVITZ, Die erste Epoche (29. jz.), 17, 22; KUBINYI, Királyi kancellária (46. jz.), 89. A veszprémi ítéletlevél kiállításában az oklevélnyerő szerepét vitatja Kubinyi. Uo. 90.
50. DF 206819, RA 83, ÓMO 25; DF 236755, RA 86, ÓMO 27. Vö. KUMOROVITZ, Die erste Epoche (29. jz.), 16; KUBINYI, Királyi kancellárai (46. jz.), 81–82. 91.
51. RA 72, 73, 76, 78, 80, 82, 83. Kereszttel kezdődik RA 82 és 83. Valamennyi szimbolikus invokáció nélküli oklevelet 1152 előtt állították ki. A pannonhalmi apátság ezen okleveleinek kiállításában a destinatarius szerepét hangsúlyozza KUBINYI, Királyi kancellárai (46. jz.), 88–89.
52. KUBINYI, Königliche Kanzlei (39. jz.) 317–318, 323.
53. KUMOROVITZ, Die erste Epoche (29. jz.), 17–19, 30–36; KUBINYI, Királyi kancellárai (46. jz.), 108–117, kül. 115.
54. RA 101, 104–108, 110, 111, 116, 120.
55. JAKUBOVICH Emil fényképgyűjteményének fényképe GYÖRFFY György birtokában, RA 111, ÓMO 36; DF 200616, RA 116, ÓMO 37. Ezúton is köszönöm GYÖRFFY Györgynek, hogy az 1166-ból való végrendelet fényképét megmutatta.
56. Becen királyi jegyzőre I. KUBINYI, Königliche Kanzlei (39. jz.), 304–306, 308–310.
57. KUMOROVITZ, Die erste Epoche (29. jz.), 17–18, 32, vö. KUBINYI, Királyi kancellárai (46. jz.), 90.
58. DF 206821, RA 120, ÓMO 38. A két testamentum idézetei és azok eredetét I. PRT I, 605. ÓMO 46, 48, MURARIK Antal, Az ősiség alapintézményeinek eredete, Budapest 1938, 115, 119; KUBINYI, Királyi kancellária (46. jz.), 87. lap 250. jegyzet.
59. FEJÉRPATAKY László, III. Béla király oklevelei, in: III. Béla magyar király emlékezete, szerk. FORSTER Gyula, Budapest 1900, 161–168, kül. 165; HAJNAL, Írástörténet (44. jz.) 60–61.
60. DF 208291: p. 18–19, WENZEL Gusztáv, Árpád-kori új okmánytár, Codex diplomaticus Arpadianus continuatus, I–XII, Pest, Budapest 1860–1874, VI, 161–162.
61. L. a 36. jegyzetet. Vö. KUMOROVITZ, Die erste Epoche (29. jz.), 33.
62. DL 40001, RA 172, ÓMO 59, vö. SZENTPÉTERY, Oklevéltan (4. jz.), 66–67.
63. SZENTPÉTERY, Oklevéltan (4. jz.), 71, György GYÖRFFY, La chancellerie royale de Hongrie aux XIII–XIVe siècles, in: Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn, Festschrift für Attila T. SZABÓ und Zsigmond JAKÓ, hg. v. Kálmán BENDA, Thomas v. BOGYAY, Horst GLASSL, Zsolt K. LENGYEL, II, München 1988, 163.
64. DF 286752, ÓMO 71, T. SMICIKLAS, Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, II–XII, Zagrabiae 1904–1914, II, 357. Kritikájára I. Gy. GYÖRFFY, Die Kanzleinen der Arpaden-Dukate, Münchener Beiträge 35, hg. v. G. SILAGI, München 1984, 329
65. SZENTPÉTERY, Oklevéltan (4. jz.), 111.
66. DL 54, Richard MARSINA, Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae, I–II, Bratislavae 1971–1987, I, 115–117. A kiadásból hiányzik a keresz, de a facsimiletöredéken (uo. tab. X.) látható.
67. DF 259708, Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. I, bearb. v. Hans WAGNER, Graz–Köln 1955, 118.
68. Lébény: DF 259730, Esztergom: DF 206834, 248583.

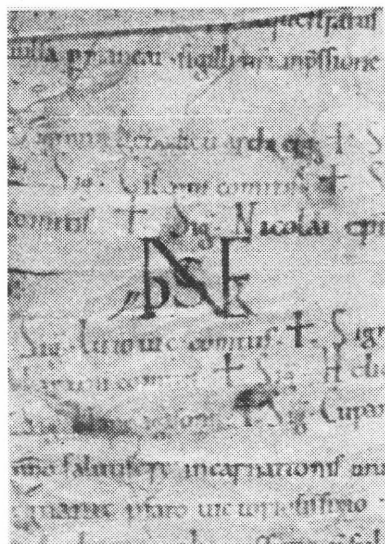
69. SZENTPÉTERY, Oklevéltan (4. jz.), 111, 186; István HAJNAL, L'Enseignement de l'écriture aux universités médiévales. Deuxième édition revue, corrigée et augmentée des manuscrites posthumes de l'auteur avec un album de fac-similés par László MEZEY, Budapest 1959, 197–198.
70. FRIEDRICH, Codex (37. jz.), I, Nr. 111, 115, 116, 157, 210, 312, 313, 344, 348, 357, 358, II, Nr. 6, 27, 57, 59, 74, 85, 99, 125, 126, 169, 195, 230, 239, 246, 286, 289, 320, 321, 325. Vö. Uő., Acta (44. jz.), fasc. I, tab. 1, 2, 4, 12, 15, fasc. II, tab. 16, 17, 19, 26, 28–30. Szimbolikus invokáció 1241-ből: Uo. fasc. III, tab. 36. Vö. BEZSÁK Mihály, A középkori magyar és cseh okleveles gyakorlat, in: Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére, Budapest 1938, 57. A 12. századi 47 eredeti cseh oklevélből 12 kezdődik chrismonnal.
71. GATTERER, Elementa (1. jz.), 189–191, Alain de BOÛARD, Manuel de diplomatique française et pontificale, I: Diplomatie générale avec un album de 54 planches en phototypie, Paris 1929, 365–366, Album, pl. 50–51.
72. Emile LEFORT, Une charte-partie de 996, Bibliothèque de l'École des Chartes 100(1939), 410–413, vö. Michel PARISSÉ, Remarques sur les chirographes et les chartes-parties antérieurs à 1120 et conservés en France, Archiv für Diplomatik 32(1986), 566.
73. Hans GOETTING, Das Hilwartshäuser Chirograph von 1004, Archiv für Diplomatik 25(1979), 37–58, kül. 43, 49, 56–58 és Tafel I–II.
74. PARISSÉ, Remarques (72. jz.), 553, Tafel II, vö. BOÛARD, Manuel (71. jz.), Album, pl. 50, Winfried TRUSEN, Chirographum und Teilurkunde im Mittelalter, Archivalische Zeitschrift 75(1979), 246–247.
75. PARISSÉ, Remarques (72. jz.), 554, Tafel III, vö. BOÛARD, Manuel (71. jz.), Album, pl. 51.
76. Harry BRESSLAU, Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien, zweite Auflage, Leipzig 1912, I. 672, vö. PARISSÉ, Remarques (72. jz.), 556.
77. PARISSÉ, Remarques (72. jz.), 560. A kereszt alkalmazásának 12. századi kivételei: Oswald REDLICH, Die Privaturkunden des Mittelalters, München und Berlin 1911, 97. lapon a 3. jegyzet, GATTERER, Elementa (1. jz.), 189.
78. DF 251974, DL 22, DF 206827, 200617, 208372: ÓMO 12, 41, 42, 44, 46. Vö. FEJÉRPATAKY, III. Béla (59. jz.), 148; SZENTPÉTERY, Oklevéltan (4. jz.), 72–76; KUMOROVITZ, Die erste Epoche (29. jz.), 20–21, 33–34; SOLYMOSI László, A hiteleshelyi pecséthasználat kezdeteihez, Magyar Herold 1(1984), 99–109.
79. L. a 22. jegyzetet.
80. SZENTPÉTERY Imre, Az almádi monostor alapító oklevele II. István korából, Magyar Nyelv 23(1927), 364–365; SOLYMOSI, Pecséthasználat (78. jz.), 97–98.
81. Georgius FEJÉR, Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis, I–IX, Budae 1829–1844, II. 279, vö. KUMOROVITZ, Die erste Epoche (29. jz.), 33.
82. Franz ECKHART, Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter, MIOG Ergänzungsbd. 9, Heft 2, Innsbruck 1914, 474; Uő., Hiteles helyeink oklevél kritikája, Turul 31(1913), 160; SOLYMOSI, Pecséthasználat (78. jz.), 110–117, KUMOROVITZ L. Bernát, A középkori magyar magánjogi írásbeliség kialakulása, Századok 123 (1989), 402–403.
83. DL 102, 129, 180, 186, 211, 249, 40015, 49829, 66077–8, 91103, 103243, 104878, DF 200617, 206827, 229861, 229886–7, 229910, 229926, 229960, 229999, 259712, 283090. Kivétel: DF 206995.
84. DL 143, 66136–8, DF 200631 (két oklevél egy közös pecséttel), 200634, 208372. Az 1237. évi oklevél (DL 66136) két példányban maradt ránk.

85. DL 127, 179, 40008, 40012, 57149, 58004, 86126, 91105, DF 206835–6, 206854, 206869, 206871, 206876, 206944, 206960, 208361, 219424, 243658, 259702, 259706, 259709, 274089–90, Fotosammlung von NÖ Landesarchiv, Wien: Stiftsarchiv Heiligenkreuz, Rub. 48. Fasc. V, Nr. 10, Rub. 52, Fasc. I, Nr. 6, Rub. 53, Fasc. X, Nr. 10. Kivétel: DF 259705. Az 1210. évi oklevél (DF 206836) két példányban maradt ránk.
86. Az egri székeskáptalan chirographuma 1493-ból: DL 20067. Ennél korábbi adatokat hoz ECKHART, Die glaubwürdigen Orte (82. jz.), 478–479, Uő., Hiteles helyeink (82. jz.), 161.
87. ECKHART, Die glaubwürdigen Orte (82. jz.), 474–476, Uő., Hiteles helyeink (82. jz.), 160.
88. Egy-egy 12., illetve 13. századi kivétel: DF 251974, DL 135. A pergament rendszerint egyenes (vagy ilyennek szánt) vonal mentén vágták szét. Ritka volt a hullámos, még inkább a „fogazott” metszésvonal. Az előbbire példa 1241-ből: DF 206988, az utóbbira 1231-ből: DF 206917. Az 1231. és az 1241. évi oklevél hasonmása: PRT I, 97, 131, vö. a 111. jegyzettel.
89. L. v. FEJÉRPATAKY, Die Urkunden König Béla's III. von Ungarn (1172–1196), MIOG Ergänzungsbd. 6, Innsbruck 1901, 222. Fejérpatak szerint „die zerschnittenen Buchstaben, die mehrfach das Wort »Cirographum« bilden, an der linken und an der Rückseite des Pergaments erscheinen”. A legenda ilyen olvasata azonban nem valószínű. Vö. SMICIKLAS, Codex (64. jz.), II, 43; SZENTPÉTERY, Oklevéltan (4. jz.), 72.
90. DF 279034–5, MARSINA, Codex (66. jz.), I, 126–127, tab. X; 206870, PRT I, 656.
91. PARISSE, Remarques (72. jz.), 555, 558, 560.
92. FRIEDRICH, Codex (37. jz.), I, Nr. 311, 323, vö. Uő., Acta (44. jz.), fasc. I, tab. 9, 10, vö. BEZSÁK, Okleveles gyakorlat (70. jz.), 61.
93. Jindrich SEBÁNEK–Sása DUSKOVA, Česká listina doby Premyslovské, Sborník archivních prací 6(1956), 1. sz. 156–157, fényképe a 160. és 161. lap között.
94. Heinrich FICHTENAU, Das Urkundenwesen in Österreich vom 8. bis zum frühen 13. Jahrhundert, (MIOG Ergänzungsbd. 23), Wien–Köln–Graz 1971, 237–238.
95. ECKHART, Die glaubwürdigen Orte (82. jz.), 407–416; SZENTPÉTERY, Oklevéltan (4. jz.), 74–76; PERÉNYI József, A francia iskolák hatása a magyar okleveles gyakorlat kialakulására, Budapest 1938, 18–27; KUMOROVITZ, Die erste Epoche (29. jz.), 32–34; Ladislaus MEZEY, Anfänge der Privaturkunde in Ungarn und der Glaubwürdigen Orte, Archiv für Diplomatik 18(1972), 294–298; SOLYMOSI, Pecséhasználat (78. jz.), 109–110, Uő., Guden (29. jz.), 102–103.
96. Ladislaus MEZEY, „Ungarn und Europa im 12. Jahrhundert”, Kirche und Kultur zwischen Ost und West, in: Probleme des 12. Jahrhunderts, Reichenau-Vorträge 1965–1967, (in: Vorträge und Forschungen Bd. XII,) Konstanz–Stuttgart 1968, 261–264; Uő., A pécsi egyetemalapítás előzményei (a deákság és hiteleshely kezdeteihez), in: Jubileumi tanulmányok a pécsi egyetem történetéből, szerk. CSIZMADIA Andor, Pécs 1967, I, 76; Erich KITTEL, Siegel, Braunschweig 1970, 416–417; Ferenc L. HERVAY, Repertorium historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria, Roma 1984, 25–26; SOLYMOSI László, Észrevételek a Ciszterci Rend magyarországi történetének repertóriumáról, Levéltári Közlemények 55(1984), 242, 248–250.
97. ÉRDUJHELYI Menyhért, A közjegyzőség és a hiteles helyek története Magyarországon, Budapest 1899, 100; SZENTPÉTERY, Oklevéltan (4. jz.), 239–240; BARTA István, Középkori közjegyzőségeink történetéhez, in: Emlékkönyv (70. jz.), 33–34.
98. ÉRDUJHELYI, Közjegyzőség (97. jz.), 101; SZENTPÉTERY Imre, A harmadik személy szerepe a középkori oklevelek kiállításában, Levéltári Közlemények 35(1964), 165–166.

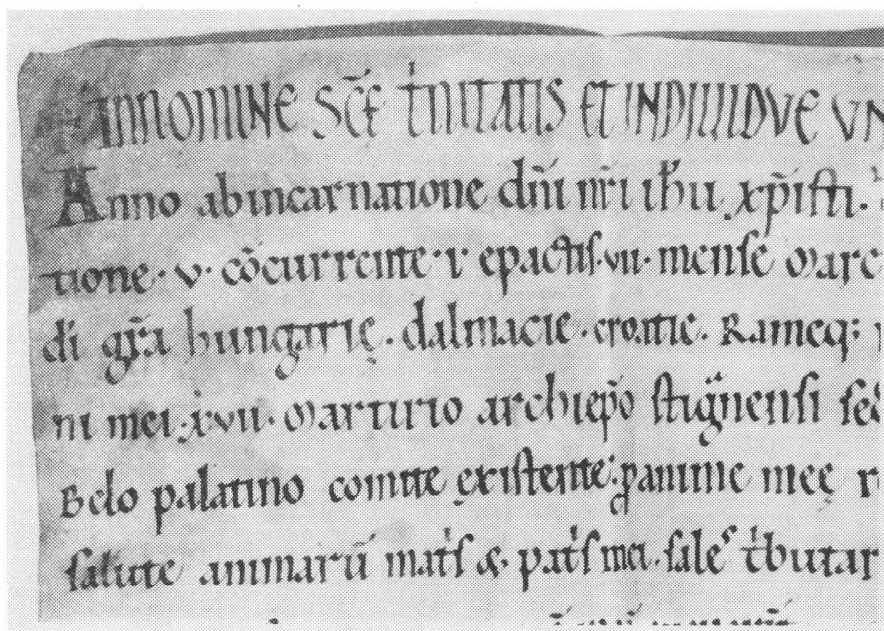
99. DF 206901, vö. PRT I, 696–698. Bertalan 1234-ben is volt Magyarországon. Ebben az évben Jakab bíboros pápai legátus ítéletéről állított ki közjegyzői oklevelet. DF 206936, vö. PRT I, 730–733. Mindkét oklevélen ugyanaz a madaras közjegyzői jegy látható. Képet közli PRT I, 127.
100. DF 206906, vö. PRT I, 699–700. Közjegyzői jegyének fényképét lásd PRT I, 127.
101. Ferdinandus KNAUZ, Monumenta ecclesiae Strigoniensis, I–II, Strigonii 1974–1882, II, 96, 98.
102. BÓNIS György, A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon, Budapest 1971, 29.
103. SMICIKLAS, Codex (64. jz.), VI, 365, vö. György BÓNIS, Les autorités de „foi publique” et les archives des „loci credibiles” en Hongrie, Archivum 12(1962), Paris 1965, 90. Nem valószínű, hogy Jakab prépost külföldi lett volna. Vö. BÓNIS, Jogtudó értelmiség (102. jz.), 24.
104. DL 41133 (az eredetiben Bricius), vö. FEJÉR, Codex (81. jz.), IX/1, 787–791, ÉRDUJHELYI, Közjegyzőség (97. jz.), 106.
105. BARTA, Közjegyzőségeink (97. jz.), 35; BÓNIS, Les autorités (103. jz.), 90–91; Iván BORSA–György GYÖRFFY, Actes privés, „locus credibilis” et notariat dans la Hongrie médiévale, in: Notariado público y documento privado: de los orígenes al siglo XIV, Acta del VII Congreso Internacional de Diplomática Valencia, 1986, II, Valencia 1989, 947–949. A középkori közjegyzőség történetét l. TONK Sándor, A középkori közjegyzőség Erdélyben, in: Művelődéstörténeti tanulmányok, szerk. CSETRI Elek, JAKÓ Zsigmond, SIPOS Gábor, TONK Sándor, Bukarest 1980, 36–61, 271–274. Hasonló mű (az Erdély nélküli) Magyarországról nincsen. Ígéretes, hogy CSUKOVITS Enikő foglalkozik ezzel a témával.
106. Az oklevélszöveg utolsó sorának kiegészítésére példa 1193-ból: DL 22, RA 155, ÓMO 50.
107. HAJNAL, Írástörténet (44. jz.), 51–53; BERKOVITS Ilona, A magyar miniatürafestészet kezdetei, Magyarságtudomány 1(1942), 513–515; SZENTPÉTERY, Oklevéltan (4. jz.) 111, Uő., A harmadik személy (98. jz.), 165–166. Néhány példa: DL 485, 698, 49548 (közli HAJNAL, Írástörténet, 52), 49676, 58382, 61142, 67590, 68752, 86871, 99838. (RA 1214, 1972, 2514, 2521, 608, 686, 2351, 835, 3793, 504.)
108. DL 1243, 1314, 38955, RA 3788, 3723, 3146. Mindhárom közli HAJNAL, Írástörténet (44. jz.), 53, 55, 56.
109. SZENTPÉTERY Imre, A borsmonostori apátság árpádkori oklevelei, Budapest 1916, 38, Uő., Oklevéltan (4. jz.), 12; BERKOVITS, Miniatürafestészet (107. jz.), 512–513.
110. Néhány példa: DL 857, közli HAJNAL, Írástörténet (44. jz.), 55, DF 206917, 259708. A francia eredetű somogyvári apátság 1254. évi legkorábbi, eredetiben fennmaradt hiteleshelyi kiadványában az oklevelet kezdő intitúció (Conventus monasterii sancti Egidii de Symigio) első betűjét is díszítették. DF 208814.
111. Pannonhalmi Főapátsági Levéltár, Capsa 37, H (DF 206998), Liber Ruber (DF 208291). Az oklevél, illetve a kartulárium egyik lapja színes hasonmása: MEZŐDY Ö. István – KERESZTURY Dezső, Pannonhalma, hely és év n. 92. és 93. kép.

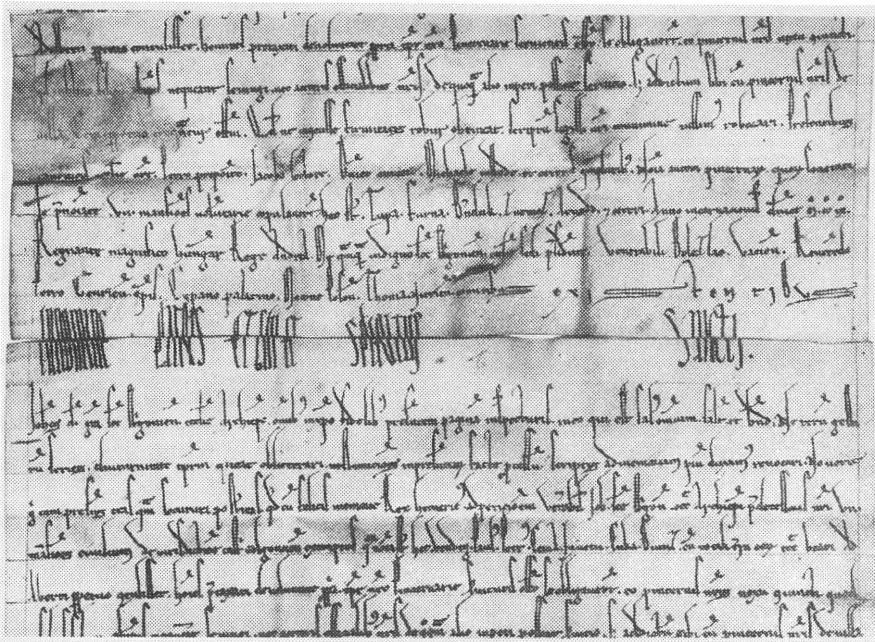
A pannonhalmi alapítólevél krisztogrammal kombinált chrismonja és Szent István király monogramja (12. századi utáiznat). DF 206927

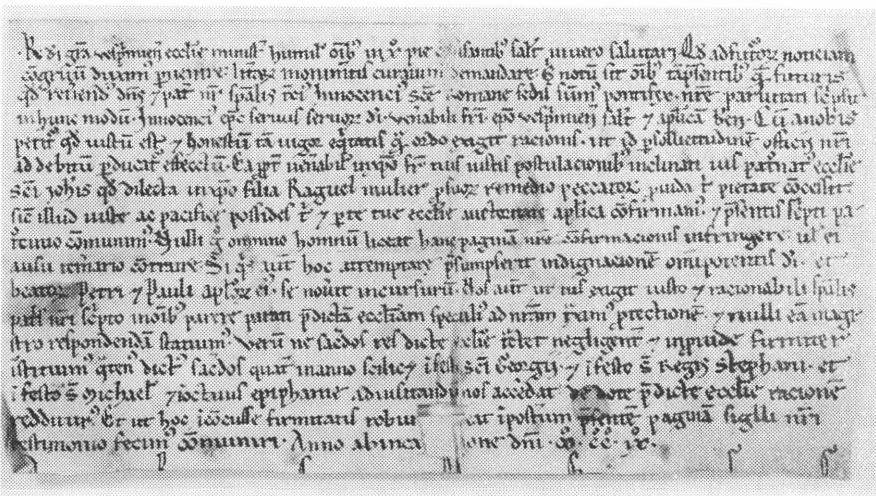
Az 1055. évi tihanyi alapítólevél krisztogrammja, I. András király monogramja és a tanúk signumának keresztjei (részlet). DF 208368

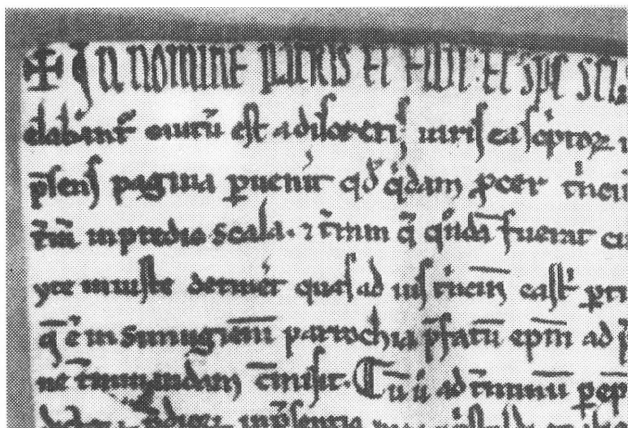
II. Géza király 1157. évi oklevelének két ponttal díszített invokatív keresztje. DF 236755

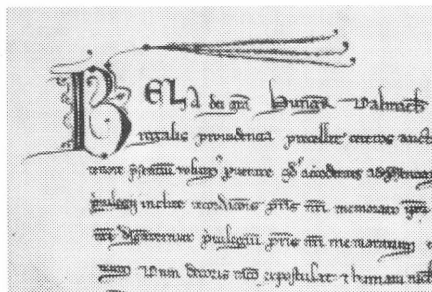
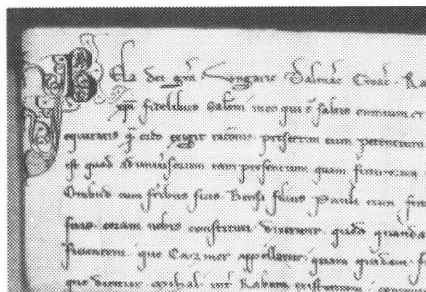
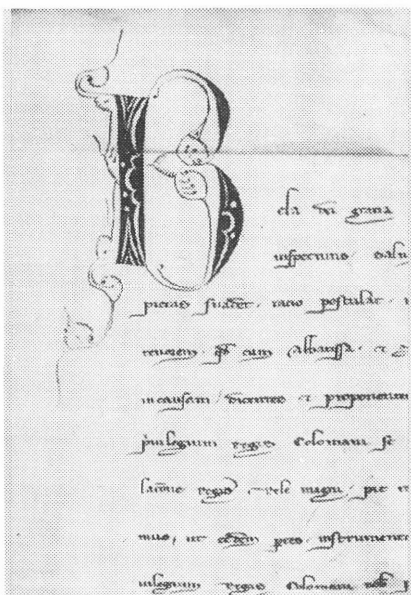
János esztergomi érsek 1209. évi chirographumának összeillesztett két példánya (részlet). DF 279034–5

Róbert veszprémi püspök 1209. évi chirographuma. DF 230074

Tamás nyitrai ispán és az esztergoimi székeskáptalan
1208 táján készült chirographumának invokatív
keresztje. DL 54

IV. Béla király 1240., 1246. és 1259. évi oklevelének iniciáléi.
DL 61142, 68752, 485

Solymosi, László:: Die graphischen Symbolen unserer Urkunden aus der Arpadenzeit

Das offizielle Schreibwesen, das sich um die Jahrtausendwende unter äußeren Einfluß entfaltete, übernahm auch das Gebrauch korroborativen und invokativen Symbolen. Graphischen Symbolen kommen zu 20% in der Urkunden aus den XI–XII. Jahrhunderten vor. In den Urkunden Stephan I. (997–1038) sind das Chrismon, das Kreuz, das Monogramm des Monarchen sowie das von Christus vorzufinden. In der Gründungsurkunde der Abtei zu Tihany von Andreas I. aus dem Jahre 1055 kommen Christogramm und das Monogramm des Monarchen, in ihren Signumreihen die Kreuzen von 19 kirchlichen und weltlichen Zeugen vor. Am Anfang des Martinsberger Besitzinventars von Ladislaus I. (1077–1095) ist ein Christogramm zu sehen.

Von den obenerwähnten Symbolen benutzte man im XII. bzw. – ausnahmsweise, zweimal – im XIII. Jahrhundert ausschließlich das Kreuz, allerdings nur in invokativer Funktion. Die korroborativen Symbolen schwanden, da der kirchliche Destinatar die ausschlaggebende Rolle im Urkundenwesen seit dem Ende des XI. Jahrhunderts durch beinahe Hundert Jahren verkleidete. Ihm sicherte das Stempel des Monarchen die Begläubigung der Urkunde. Der kirchliche Destinatar wendete das invokative Kreuz – gelegentlich mit zwei oder vier Punkten verziert – in bescheidenem Maße (zu 17% der Urkunden aus dem XII. Jahrhundert) an.

Bei dem im XII. Jahrhundert erstmal aufgetretenen, im XIII. Jahrhundert breit verbreiteten Begläubigungsverfahren, dem Chirographieren, wurden keinerlei graphische Symbolen verwendet, die um die Zeit der Übernahme auch in Okzidens nur sporadisch vorkommen.

Die Noten der öffentlichen Notaren, die die Persönlichkeit des Notars symbolisieren, wurden in Ungarn im Laufe des XIII. Jahrhunderts bekannt, stammen jedoch ausnahmslos von den Notaren, die mit den päpstlichen Legaten nach Ungarn kamen; die Institution des öffentlichen Notars ist nämlich nur seit dem zweiten Hälfte des XIV. Jahrhunderts eingebürgert.

Die Verzierung der Urkunden verbreitete sich seit dem Beginn des XIII. Jahrhunderts, wobei die verzierenden Elementen, die mit der Verzierung der Codizes verwandt sind, vielmehr zu den schönen Kunst als zu den graphischen Symbolen gehören.